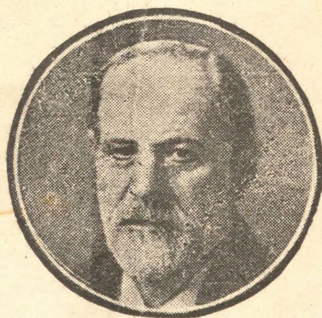
S. FREUD

ΠΕΡΙ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΘΑΝΑΤΟΥ



ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΚΟΒΟΣΤΗ

56

-1-

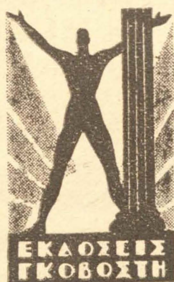
— Dorilla

ΠΕΡΙ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΘΑΝΑΤΟΥ

S. FREUD

ΠΕΡΙ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΘΑΝΑΤΟΥ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΣΤΑΘΗ ΦΕΡΕΝΤΙΝΟΥ



ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΚΟΒΟΣΤΗ

'Αφορμὴ στὴ συγγραφὴ τῆς μελέτης αὐτῆς ἔδωσε στὸ Φρόϋντ ὁ Παγκόσμιος Πόλεμος. 'Ενῶ ἕως τότε ἡ ἀνθρωπότης ἐβάδιζε σταθερὰ πρὸς τὴν προσέγγιση τῶν ἐθνῶν, καὶ θὰ πίστευε κανεὶς πὼς ἡ ἐποχὴ τῶν πολέμων, ἂν δὲν εἶχε περάσει, πάντως ἐπλησίαζε πρὸς τὸ τέρμα της, καὶ ὅτι δὲν θὰ ἐγίνοντο πιὰ πόλεμοι μεταξὺ τῶν μεγάλων πολιτισμένων ἐθνῶν, ἢ καὶ ἂν ἐγίνοντο, θὰ ἐγίνοντο χωρὶς ἀπανθρωπία, ξαφνικά, ξέσπασε ὁ Παγκόσμιος Πόλεμος πιὸ σκληρὸς καὶ πιὸ ἀπάνθρωπος ἀπὸ κάθε προηγούμενον. 'Η πολεμικὴ κατάσταση ἔφερε σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους σκληρὴ ἀπογοήτευση καὶ τοὺς ἀνάγκασε νὰ ἀναθεωρήσουν σὲ πολλὰ σημεῖα τὶς ἀντιλήψεις ποὺ εἶχαν σχηματίσει γιὰ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὸ ἠθικὸ ποιὸν τῶν ὁμοίων τους. 'Ο Φρόϋντ ἐξετάζοντας ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ τὸ πρόβλημα τοῦ πολέμου καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀπογοήτευση αὐτὴ δὲν εἶναι δικαιολογημένη. 'Ο ἄνθρωπος ἔχει ἐκ φύσεως μέσα του ἕνα σωρὸ πρωτόγονες τάσεις ποὺ κατὰ ἕνα μεγάλο μέρος δὲν εἶναι σύμφωνες μὲ τὶς ἠθικὲς ἀπαιτήσεις τῆς πολιτισμένης ζωῆς. Οἱ τάσεις αὐτὲς μένουν στὸ ὑποσυνείδητό μας, συγκρατημένες ἀπὸ τὸ φραγμὸ ποὺ τοὺς ἀντιτάσσει ἡ κοινωνικὴ κατακραυγή. Ὅταν ὅμως, ὅπως συμβαίνει στὸν πόλεμο, ἡ κατα-

κραυγὴ αὐτὴ πάψει νὰ ἐνεργεῖ, οἱ κρυμμένες τάσεις ἀφίνονται ἐλεύθερες νὰ δράσουν. Γι' αὐτὸ δὲ μπορεῖ νὰ λέγεται, ὅπως συχνὰ συμβαίνει, ὅτι στὸν πόλεμο ὁ ἄνθρωπος, ἀπὸ καλὸς γίνεται κακός. Οἱ κακές του τάσεις, ἐκεῖνες δηλαδὴ οἱ πρωτόγονες τάσεις ποὺ εἶναι ἀσυμβίβαστες μὲ τὴν ἠθική, ὑπῆρχαν ἀπὸ πρίν, τώρα ὅμως ἐκδηλώνονται.

Ὑπάρχει ὅμως ὁ φόβος, συνεχίζει ὁ Φρόϋντ, νὰ μὴ ἀπωθηθοῦν ἔπειτα οἱ τάσεις αὐτὲς γιὰ δεύτερη φορά, γιατὶ ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἐγκαταλείψει μιὰ ἀνώτερη ζωὴ ψυχικῆς ἐξελίξεως, εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ τὴν ξαναφθάσει, καὶ δὲν τὴν ξαναφθάνει πάντοτε.

Ἕνα ἄλλο φαινόμενο τῆς πολεμικῆς ψυχολογίας εἶναι ἡ κατάπτωση τοῦ διανοητικοῦ ἐπιπέδου τῶν ἀνθρώπων, ποὺ γίνονται ἐξαιρετικῶς εὔπιστοι καὶ δέχονται ἀσυζητητεὶ κάθε εὐχάριστη διαβεβαίωση. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ λογικὸ δρᾶ μόνο ὅταν δὲν δεσμεύεται ἀπὸ ζωηρὰ συναισθήματα. Ὅταν δεσμεύεται, ὅπως συμβαίνει στὸν πόλεμο, γίνεται τυφλὸ ὄργανο τῆς θελήσεως καὶ γι' αὐτὸ οἱ πολῖτες τοῦ κάθε ἐμπολέμου ἔθνους πιστεύουν μὲ τόση ἁπλοϊκότητα ὅ,τι ἀκοῦν νὰ λέγεται εἰς βάρος τοῦ ἄλλου ἔθνους.

Στὰ παρακάτω ὁ Φρόϋντ ἐξετάζει μία ἄλλη μεταβολὴ ποὺ ἔφερε ὁ πόλεμος, τὴ μεταβολὴ τῶν ἀντιλήψεων ποὺ εἶχε ὡς τώρα ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου.

Η ΣΤΑΣΗ ΜΑΣ ΑΠΕΝΑΤΙ ΣΤΟ ΘΑΝΑΤΟ

Τὸ γεγονὸς ὅτι σήμερα αἰσθανόμεθα τὸν ἑαυτό μας τόσο ξένον, σ' ἕναν κόσμο ποὺ μᾶς φαινόταν ἄλλοτε τόσο ὡραῖος καὶ ποὺ τὸν ἐνοιώθαμε τόσο δικό μας, ὀφείλεται ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ στὴ σύγχυση ποὺ ἔφερε ὁ πόλεμος στὴ στάση μας ἀπέναντι στὸ θάνατο, στάση ποὺ ὣς τώρα ἤτανε σταθερὴ καὶ ἀναλλοίωτη.

Ἡ στάση μας ἀπέναντι στὸ θάνατο ἦταν ἀπολύτως εἰλικρινής· ἀπὸ ὅσα λέγαμε γιὰ τὸ θάνατο, φαινόταν πὼς εἴμαστε ὑπερβέβαιοι ὅτι ὁ θάνατος ἦταν τὸ ἀναγκαῖο ἐπιστέγασμα κάθε ζωῆς, ὅτι ὁ καθένας μας εἶχε ἀπέναντι τῆς φύσεως ἕνα χρέος καὶ ὅτι μόνο μὲ τὸ θάνατό του μποροῦσε νὰ τὸ ξοφλήσει, ὅτι ἔπρεπε νὰ εἴμαστε ἕτοιμοι νὰ πληρώσουμε τὸ χρέος αὐτό, ὅτι ὁ θάνατος ἦταν φυσικό, ἀναπότρεπτο κι' ἀναπόφευκτο φαινόμενο. Στὴν πραγματικότητα ὅμως συνηθίζαμε νὰ φερνόμαστε σὰ νὰ μὴ συνέβαινε ἔτσι. Προσπαθούσαμε μὲ κάθε τρόπο νὰ ἀπαλλαγοῦμε ἀπὸ τὸ θάνατο, νὰ τὸν ἀπομακρύνουμε ἀπὸ τὴ ζωή, ἀποφεύγαμε νὰ μιλᾶμε γι' αὐτὸν καὶ εἴχαμε μάλιστα καὶ μιὰ παροιμία: «Τὸ συλλογίζεται ὅσο συλλογίζεται τὸ θάνατο», (δηλαδὴ δὲν τὸ συλλογίζεται διόλου). Καὶ ἂν συλλογίζεται κανεὶς τὸ θάνατο

κραυγὴ αὐτὴ πάψει νὰ ἐνεργεῖ, οἱ κρυμμένες τάσεις ἀφίνονται ἐλεύθερες νὰ δράσουν. Γι' αὐτὸ δὲ μπορεῖ νὰ λέγεται, ὅπως συχνὰ συμβαίνει, ὅτι στὸν πόλεμο ὁ ἄνθρωπος, ἀπὸ καλὸς γίνεται κακός. Οἱ κακές του τάσεις, ἐκεῖνες δηλαδὴ οἱ πρωτόγονες τάσεις ποὺ εἶναι ἀσυμβίβαστες μὲ τὴν ἠθική, ὑπῆρχαν ἀπὸ πρίν, τώρα ὅμως ἐκδηλώνονται.

Ὑπάρχει ὅμως ὁ φόβος, συνεχίζει ὁ Φρόϋντ, νὰ μὴ ἀπωθηθοῦν ἔπειτα οἱ τάσεις αὐτὲς γιὰ δεύτερη φορά, γιατὶ ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἐγκαταλείψει μιὰ ἀνώτερη ζωὴ ψυχικῆς ἐξελίξεως, εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ τὴν ξαναφθάσει, καὶ δὲν τὴν ξαναφθάνει πάντοτε.

Ἕνα ἄλλο φαινόμενο τῆς πολεμικῆς ψυχολογίας εἶναι ἡ κατάπτωση τοῦ διανοητικοῦ ἐπιπέδου τῶν ἀνθρώπων, ποὺ γίνονται ἐξαιρετικῶς εὔπιστοι καὶ δέχονται ἀσυζητητεὶ κάθε εὐχάριστη διαβεβαίωση. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ λογικὸ δρᾶ μόνο ὅταν δὲν δεσμεύεται ἀπὸ ζωηρὰ συναισθήματα. Ὅταν δεσμεύεται, ὅπως συμβαίνει στὸν πόλεμο, γίνεται τυφλὸ ὄργανο τῆς θελήσεως καὶ γι' αὐτὸ οἱ πολῖτες τοῦ κάθε ἐμπολέμου ἔθνους πιστεύουν μὲ τόση ἀπλοϊκότητα ὅ,τι ἀκοῦν νὰ λέγεται εἰς βάρος τοῦ ἄλλου ἔθνους.

Στὰ παρακάτω ὁ Φρόϋντ ἐξετάζει μία ἄλλη μεταβολὴ ποὺ ἔφερε ὁ πόλεμος, τὴ μεταβολὴ τῶν ἀντιλήψεων ποὺ εἶχε ὣς τώρα ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου.

Η ΣΤΑΣΗ ΜΑΣ ΑΠΕΝΑΤΙ ΣΤΟ ΘΑΝΑΤΟ

Τὸ γεγονὸς ὅτι σήμερα αἰσθανόμεθα τὸν ἑαυτό μας τόσο ξένον, σ' ἕναν κόσμο ποὺ μᾶς φαινόταν ἄλλοτε τόσο ὡραῖος καὶ ποὺ τὸν ἐνοιώθαμε τόσο δικό μας, ὀφείλεται ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ στὴ σύγχυση ποὺ ἔφερε ὁ πόλεμος στὴ στάση μας ἀπέναντι στὸ θάνατο, στάση ποὺ ὡς τώρα ἤτανε σταθερὴ καὶ ἀναλλοίωτη.

Ἡ στάση μας ἀπέναντι στὸ θάνατο ἦταν ἀπολύτως εἰλικρινής· ἀπὸ ὅσα λέγαμε γιὰ τὸ θάνατο, φαινόταν πὼς εἴμαστε ὑπερβέβαιοι ὅτι ὁ θάνατος ἦταν τὸ ἀναγκαῖο ἐπιστέγασμα κάθε ζωῆς, ὅτι ὁ καθένας μας εἶχε ἀπέναντι τῆς φύσεως ἕνα χρέος καὶ ὅτι μόνο μὲ τὸ θάνατό του μποροῦσε νὰ τὸ ξοφλήσει, ὅτι ἔπρεπε νὰ εἴμαστε ἕτοιμοι νὰ πληρώσουμε τὸ χρέος αὐτό, ὅτι ὁ θάνατος ἦταν φυσικό, ἀναπότρεπτο κι' ἀναπόφευκτο φαινόμενο. Στὴν πραγματικότητα ὅμως συνηθίζαμε νὰ φερνόμαστε σὰ νὰ μὴ συνέβαινε ἔτσι. Προσπαθούσαμε μὲ κάθε τρόπο νὰ ἀπαλλαγοῦμε ἀπὸ τὸ θάνατο, νὰ τὸν ἀπομακρύνουμε ἀπὸ τὴ ζωή, ἀποφεύγαμε νὰ μιλᾶμε γι' αὐτὸν καὶ εἴχαμε μάλιστα καὶ μιὰ παροιμία: «Τὸ συλλογίζεται ὅσο συλλογίζεται τὸ θάνατο», (δηλαδὴ δὲν τὸ συλλογίζεται διόλου). Καὶ ἂν συλλογίζεται κανεὶς τὸ θάνατο

τοῦ ἄλλου, τὸ δικό του τὸ θάνατο δὲν τὸν συλλογίζεται. Τὸ βέβαιο εἶναι πὼς μᾶς εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατο νὰ φαντασθοῦμε τὸ θάνατό μας καὶ ὅποτε τὸ δοκιμάσουμε, βλέπουμε πὼς συλλογιζόμαστε τὸ θάνατό μας σὰν θεατές. Γι' αὐτὸ κι' ἡ ψυχαναλυτικὴ σχολὴ συνεπέρανε πὼς κατὰ βάθος κανεὶς δὲν πιστεύει στὸ θάνατό του, ἤ, πρᾶγμα ποὺ εἶναι ἀπολύτως τὸ ἴδιο, ὁ καθένας μας στὸ ὑποσυνείδητό του εἶναι πεπεισμένος πὼς εἶναι ἀθάνατος.

Ὅσον ἀφορᾶ τὸ θάνατο τοῦ ἄλλου, ὁ πολιτισμένος ἄνθρωπος ἀποφεύγει νὰ μιλήσει γι' αὐτὸν μπροστὰ στὸ ἄτομο ποὺ πρόκειται ἢ ποὺ κινδυνεύει νὰ πεθάνει. Μόνο τὰ παιδιὰ δὲν ἔχουν αὐτὴ τὴ διάκριση. Ἀλληλοαπειλοῦνται χωρὶς περιστροφὲς μὲ ἀπειλὲς ποὺ ἀναφέρουν τὸ θάνατο καὶ κατορθώνουν νὰ ὑπολογίσουν στὸ θάνατο ἑνὸς ἀγαπημένου προσώπου, καὶ νὰ τοῦ ποῦν σὰ νὰ ἐπρόκειτο γιὰ τὸ φυσικώτερο πρᾶγμα τοῦ κόσμου: «Μαμάκα μου, ὅταν πεθάνεις, θὰ κάμω αὐτὸ κι' αὐτό». Ὁ πολιτισμένος ὅμως καὶ ἐνήλικος ἄνθρωπος, δὲ θέλει νὰ συλλογίζεται τὸ ἐνδεχόμενο τοῦ θανάτου ἑνὸς δικοῦ του. Ἂν τὸ συλλογιζόταν, θὰ ἔδειχνε τὴν ἀναισθησία του ἢ τὴν κακία του, ἐκτὸς πιὰ ἂν εἶναι γιατρὸς ἢ δικηγόρος καὶ γενικὰ ἂν ἀναγκάζεται ἀπὸ ἐπαγγελματικοὺς λόγους νὰ τὸν συλλογισθεῖ. Θὰ ἀποφύγει ἐπίσης νὰ συλλογισθεῖ τὸ θάνατο τοῦ ἄλλου ὅταν ὁ θάνατος αὐτὸς πρόκειται νὰ τοῦ φέρει χρήματα ἢ νὰ αὐξήσει τὴν ἐλευθερία του ἢ νὰ καλυτερέψει τὴν κατάστασή του. Βέβαια δὲν πρόκειται μὲ τὴ συμπεριφορά μας αὐτὴ νὰ ἐμποδίσουμε ἢ νὰ ανα-

βάλλουμε τὸ θάνατο, καὶ κάθε φορὰ ποὺ συμβαίνει τὸ γεγονὸς αὐτὸ μᾶς συγκλονίζει σὰ νὰ ἀπογοητευόμαστε σὲ κάποια προσδοκία μας. Ἐπιμένουμε νὰ μάθουμε τὶ ἔφερε τὸ θάνατο, ἂν ὀφείλεται σὲ ἀτύχημα, σὲ ἀρρώστεια, σὲ μόλυνση, σὲ γεράματα. Μ' αὐτὸ μαρτυροῦμε τὴν τάση μας νὰ παρουσιάσουμε τὸ θάνατο ὄχι σὰν ἀναγκαῖο γεγονός, ἀλλὰ σὰν γεγονὸς τελείως τυχαῖο. Ὅταν βλέπουμε πολλοὺς θανάτους, αἰσθανόμαστε κάποιο φόβο. Ἀπέναντι σ' ἕνα νεκρὸ φερόμαστε μὲ ἕναν τρόπο πολὺ περίεργο. Ἀποφεύγουμε κάθε κριτικὴ σὲ βάρος του, τοῦ συχωρᾶμε τὰ ἀδικήματά του, διακηρύττουμε ὅτι «ὁ ἀποθανὼν δεδικαίωται», καὶ θεωροῦμε φυσικώτατο, στὸν ἐπικήδειο ποὺ ἐκφωνοῦμε στὸν τάφο του καὶ στὴ νεκρική του πλάκα, νὰ μὴν ἀναφέρουμε παρὰ τὶς ἀρετές του. Ὁ σεβασμὸς πρὸς τὸ νεκρό, ἂν καὶ τελείως ἀχρείαστος σ' αὐτόν, μᾶς φαίνεται πιὸ ἀνώτερος ἀπὸ τὴν ἀλήθεια καὶ πολλοὶ τὸν θεωροῦν πιὸ ἀνώτερον κι' ἀπὸ τὸ σεβασμὸ ποὺ ὀφείλουμε στοὺς ζωντανούς.

Ἡ συμβατικὴ αὐτὴ στάση ποὺ μᾶς ἐπιβάλλει ὁ πολιτισμὸς ἀπέναντι στὸ θάνατο, συνοδεύεται καὶ ἀπὸ μία κατάσταση καταθλίψεως καὶ τέλειας συντριβῆς ὅπου μᾶς βυθίζει ὁ θάνατος ἑνὸς δικοῦ μας: πατέρα ἢ μητέρας, συζύγου, παιδιοῦ ἢ ἐπιστήθιου φίλου. Μᾶς φαίνεται πὼς μαζί του θάβουμε τὶς ἐλπίδες μας, τὶς φιλοδοξίες μας, τὶς χαρές μας, εἴμαστε ἀπαρηγόρητοι καὶ λέμε πὼς ὁ θάνατος αὐτὸς ἀφίνει ἕνα κενὸ στὴ ζωή μας. Φερόμαστε τότε σὰν

ἕνας ἀπὸ τοὺς Ἄσρες ἐκείνους, ποὺ ἀκολουθοῦν στὸ θάνατο ὅσους ἀγάπησαν στὴ ζωή.

Ἡ στάση μας ὅμως αὐτὴ ἀπέναντι στὸ θάνατο ἔχει σοβαρὸ ἀντίκτυπο στὴ ζωή μας. Ἡ ζωὴ γίνεται πιὸ ἄδεια, χάνει ἕνα μέρος ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον της, ἀπὸ τὴ λογικὴ ὅπου δὲ μποροῦμε νὰ διακινδυνεύσουμε τὸν πολυτιμότερό μας θησαυρό, τὴν ἴδια τὴ ζωή μας. Γίνεται ἄδεια σὰν ἕνα ἀμερικάνικο φλέρτ, ποὺ ξέρουμε ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ πὼς δὲ θὰ καταλήξει πουθενά, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει μὲ τοὺς εὐρωπαϊκοὺς ἔρωτες, ὅπου οἱ δυὸ ἐρωτευμένοι εἶναι ἀναγκασμένοι νὰ σκέπτονται πάντα τὶς σοβαρὲς συνέπειες τοῦ παιγνιδιοῦ τους. Οἱ συναισθηματικοί μας δεσμοί, ἡ ἀφόρητη ἔνταση τοῦ πόνου μας μᾶς κάνουν ν' ἀποφεύγουμε κάθε τι ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ δημιουργήσει κινδύνους γιὰ μᾶς καὶ τοὺς δικούς μας. Ὀπισθοχωροῦμε μπροστὰ σὲ πολλὲς ἐπικίνδυνες ἀλλὰ ἀπαραίτητες ἐπιχειρήσεις, σὰν τὴ δοκιμὴ μιᾶς ἀεροπορικῆς ἐφευρέσεως ἢ μιὰ ἐξερευνητικὴ ἀποστολὴ σὲ μακρυνὲς χῶρες ἢ πειράματα μὲ ἐκρηκτικὲς ὕλες κτλ. Μᾶς κρατάει ἕνα ἐρώτημα ποὺ κάνουμε στὸν ἑαυτό μας σὲ κάθε τέτοια περίσταση : σὲ περίπτωση δυστυχήματος ποιός θὰ ξαναδώσει τὸ γυιὸ στὴ μητέρα, τὸ σύζυγο στὴ σύζυγο, τὸν πατέρα στὰ παιδιά ; Ἡ τάση μας νὰ θέλουμε νὰ ἀπομακρύνουμε ἀπὸ τὴ ζωή μας τὸ θάνατο μᾶς ἐπέβαλε πολλοὺς ἄλλους περιορισμοὺς καὶ μᾶς ἀναγκάζει νὰ παραιτούμεθα ἀπὸ πολλὰ πράγματα. Καὶ ὅμως τὸ ἔμβλημα τῆς Ἄνσας διεκήρυττε : Navigare necesse est,

vivere non necesse! Τὸ ταξεῖδι εἶναι ἀναγκαῖο, ἡ ζωὴ δὲν εἶναι ἀναγκαία.

Καὶ φυσικὰ καταλήγουμε νὰ ζητήσουμε στὸν κόσμο τῆς φαντασίας, στὴ λογοτεχνία ἢ στὸ θέατρο, ὅ,τι εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ στερηθοῦμε στὴν πραγματικὴ ζωή.

Ἐκεῖ βρίσκουμε ἀκόμη ἀνθρώπους ποὺ ξέρουν πῶς νὰ πεθαίνουν καὶ ἰδίως πῶς νὰ πεθαίνουν τοὺς ἄλλους. Μόνο ἐκεῖ συναντᾶται ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεση ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ μᾶς συμφιλιώσει μὲ τὸ θάνατο. Πραγματικά, ἡ συμφιλίωση αὐτὴ θὰ ἦταν κατορθωτὴ μόνον ἂν κατορθώναμε νὰ πεισθοῦμε πὼς ὅσο κι' ἂν τελειοποιηθοῦμε στὴ ζωή μας θὰ ἐξακολουθήσουμε πάντα νὰ ζοῦμε, ἀλλὰ μὲ μιὰ ζωὴ ποὺ θὰ εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε δυστυχία. Εἶναι θλιβερὸ νὰ βλέπει κανεὶς πὼς ἡ ζωὴ μοιάζει μὲ μιὰ παρτίδα σκακιοῦ, ὅπου μιὰ κακὴ κίνηση μπορεῖ νὰ μᾶς κάμει νὰ ἐγκαταλείψουμε τὸ παιχνίδι, καὶ ἔχει τοῦτο τὸ χειρότερο, πὼς στὴ ζωὴ δὲ μποροῦμε νὰ παίξουμε δεύτερη παρτίδα, γιὰ νὰ πατσίσουμε τὴν πρώτη. Στὴ φαντασία ὅμως βρίσκουμε αὐτὴ τὴν πολλαπλότητα τῆς ζωῆς ποὺ μᾶς εἶναι ἀπαραίτητη. Συνταυτιζόμαστε μὲ ἕναν ἥρωα στὸ θάνατό του, ἀλλὰ συγχρόνως ἐπιζοῦμε, ἕτοιμοι νὰ ξαναπεθάνουμε ἀκίνδυνα καὶ ἄλλη φορά, μὲ ἄλλον ἥρωα.

Εἶναι φανερὸ πὼς ἡ συμβατικὴ αὐτὴ στάση μας ἀπέναντι στὸ θάνατο εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὸν πόλεμο. Δὲ μᾶς εἶναι πιὰ δυνατὸ ν' ἀρνηθοῦμε τὸ θάνατο. Εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ πιστέψουμε σ' αὐτόν.

Οἱ ἄνθρωποι πεθαίνουν πραγματικά, κι' ὄχι πιὰ

ἕνας-ἕνας, ἀλλὰ ὁμαδικά, μυριάδες κάθε μέρα. Καὶ οἱ θάνατοι αὐτοὶ δὲν εἶναι τυχαῖοι. Βέβαια, ἀπὸ τὴν τύχη ἐξαρτᾶται ἂν ἡ τάδε ὀβίδα χτυπήσει αὐτὸν τὸ στρατιώτη ἢ ἄλλον. Ἀλλὰ κι' ὁ ἄλλος μπορεῖ νὰ χτυπηθεῖ ἀπὸ τὴν ἑπόμενη ὀβίδα. Τὸ πλῆθος τῶν θανάτων γίνεται ἀσυμβίβαστο μὲ τὴν ἔννοια τοῦ τυχαίου, κι' ἡ ζωὴ ξανάγινε ἐνδιαφέρουσα, ξανάβρε ὅλο της τὸ περιεχόμενο.

Ἐδῶ πρέπει νὰ διακρίνουμε δύο κατηγορίες ἀνθρώπων: ἐκείνους ποὺ παίζουν τὴ ζωή τους στὴ μάχη καὶ κείνους ποὺ ζοῦν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας καὶ ποὺ ἀπὸ στιγμὴ σὲ στιγμὴ μποροῦν νὰ μάθουν πὼς κάποιο ἀγαπημένο τους πρόσωπο πέθανε ἀπὸ τραῦμα, ἀπὸ ἀρρώστεια ἢ ἀπὸ μόλυνση. Θὰ ἦταν βέβαια πολὺ ἐνδιαφέρον νὰ μελετήσουμε τὶς μεταβολὲς ποὺ συμβαίνουν στὴν ψυχολογία τῶν πολεμιστῶν, ἀλλὰ στὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν ἔχω συγκεντρώσει ἀρκετὰ στοιχεῖα. Γι' αὐτό, ἀναγκαστικά, θὰ περιορίσουμε τὴν ἔρευνά μας στὴ δεύτερη ὁμάδα, στὴν ὁμάδα ὅπου ἀνήκουμε καὶ μεῖς. Ἡ διαταραχὴ τῆς ζωτικότητάς μας κι' ἡ ἐλάττωσή της ὀφείλονται κατὰ τὴ γνώμη μου ἀποκλειστικὰ στὸ γεγονὸς πὼς δὲν μποροῦμε πιὰ νὰ διατηρήσουμε τὴν παλιά μας στάση ἀπέναντι στὸ θάνατο, χωρὶς ἀκόμη νὰ ἔχουμε βρεῖ νέα στάση. Θὰ καταλήγαμε ἴσως σ' ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα ἂν ἁπλώναμε τὴν ἔρευνά μας καὶ σὲ δυὸ ἄλλους τρόπους ἀντιμετωπίσεως τοῦ θανάτου: στὸν τρόπο ποὺ μποροῦμε ν' ἀποδώσουμε στὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο, στὸν ἄνθρωπο τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς, καὶ σ' αὐτὸν ποὺ διατηρεῖται μέσα

στὸν καθένα μας, ἀλλὰ ποὺ μένει ἄγνωστος στὴ συνείδησή μας καὶ κρύβεται στὰ κατάβαθα τῆς ψυχικῆς μας ζωῆς.

Ὅσον ἀφορᾶ τὴ στάση τοῦ ἀνθρώπου τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς ἀπέναντι στὸ θάνατο, δὲν τὴν ξέρουμε, φυσικά, παρὰ ἀπὸ συλλογισμοὺς καὶ συμπεράσματα. Νομίζω ὅμως πὼς ἡ μέθοδος αὐτὴ μᾶς ἔδωσε ἀποτελέσματα ποὺ μποροῦμε νὰ τοὺς ἔχουμε ἀρκετὴ ἐμπιστοσύνη.

Ἡ στάση τοῦ πρωτογόνου ἀνθρώπου ἀπέναντι στὸ θάνατο εἶναι ἀρκετὰ χαρακτηριστική, γιατὶ εἶναι καθαρὰ ἀντιφατική. Ἀπ' τὴ μιὰ μεριὰ ἔπαιρνε τὸ θάνατο στὰ σοβαρά, τὸν θεωροῦσε σὰν κάτι ποὺ ἔδινε τέλος στὴ ζωή, καὶ τὸν χρησιμοποιοῦσε γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό. Ἀπ' τὴν ἄλλη δὲν ἀνεγνώριζε τὸ θάνατο καὶ προσπαθοῦσε νὰ τὸν στερήσει ἀπὸ κάθε σοβαρότητα καὶ ἀποτελεσματικότητα. Ἡ ἀντίφαση αὐτὴ ἐξηγεῖται ὡς ἕνα σημεῖο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀλλοιῶς ἀντιμετώπιζε τὸ θάνατο τοῦ ἄλλου καὶ τελείως ἀλλοιῶς ἀντιμετώπιζε τὸ ἐνδεχόμενο τοῦ δικοῦ του θανάτου. Ὁ θάνατος τοῦ ἄλλου τοῦ φαινόταν σοβαρός, ἔβλεπε σ' αὐτὸν τὸν τρόπο ποὺ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ἐκμηδενίσει αὐτὸν ποὺ μισοῦσε, καὶ ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος προκαλοῦσε τὸ θάνατο χωρὶς τύψεις συνειδήσεως καὶ χωρὶς τὸν παραμικρὸ δισταγμό. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς ἦταν ἕνα πλάσμα γεμᾶτο πάθη, ἕνα πλάσμα σκληρότερο καὶ μὲ περισσότερη κακία ἀπὸ τὰ ἄλλα ζῶα. Σκότωνε μὲ εὐχαρίστηση, καὶ μὲ τὴ μεγαλύτερη φυσικότητα. Δὲν ἔχουμε κανένα λόγο νὰ τοῦ ἀποδώσουμε τὸ ἐν-

στικτο ποὺ ἐμποδίζει τόσα ἄλλα ζῶα νὰ σκοτώνουν καὶ νὰ τρῶνε τοὺς ὁμοίους τους.

Γι' αὐτὸ ἡ πρωτόγονη ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι γεμάτη φόνους. Καὶ σήμερα ἀκόμη τὰ παιδιά μας, στὰ σχολεῖα, ὅταν μαθαίνουν τὴν παγκόσμια ἱστορία, δὲ μαθαίνουν παρὰ μιὰ σειρὰ ὁμαδικῶν φόνων, φόνων ἑνὸς λαοῦ σὲ βάρος ἄλλου. Τὸ ἀκαθόριστο καὶ σκοτεινὸ συναίσθημα ἐνοχῆς ποὺ αἰσθάνεται ἡ ἀνθρωπότης ἀπὸ τὴν πιὸ πρωτόγονη ἐποχὴ καὶ ποὺ ἀποκρυσταλλώθηκε σὲ μερικὲς θρησκεῖες σὲ ἕνα γνωστότατο δόγμα, τὸ δόγμα τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, δὲν εἶναι ἴσως παρὰ ἡ ἔκφραση ἑνὸς αἱματηροῦ ἁμαρτήματος, ποὺ διέπραξε ἡ προϊστορικὴ ἀνθρωπότης. Στὸ βιβλίο μου «Τοτὲμ καὶ Ταμπού»* δοκίμασα νὰ χρησιμοποιήσω τὰ στοιχεῖα ποὺ δίνουν ὁ Οὐ. Ρόμπερτσον Σμίθ, ὁ Ἄτκινσον καὶ ὁ Κ. Δαρβῖνος γιὰ νὰ σχηματίσω μιὰ ἰδέα γιὰ τὴ φύση τοῦ πρωτόγονου αὐτοῦ ἁμαρτήματος καὶ νομίζω πὼς τὸ σημερινὸ χριστιανικὸ δόγμα περιέχει ἀκόμη ὑπαινιγμοὺς ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ βγάλουμε συμπεράσματα. Ἀφοῦ ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἀναγκάσθηκε νὰ θυσιάσει τὴ ζωή του γιὰ νὰ σώσει τὴν ἀνθρωπότητα ἀπὸ τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα, πρέπει νὰ συμπεράνουμε κατὰ τὸ νόμο τοῦ «ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ» ὅτι τὸ ἁμάρτημα αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ φόνος. Μόνο ἕνας φόνος θ' ἀπαιτοῦσε, γιὰ ἐξιλασμό, τὴ θυσία μιᾶς ζωῆς. Κι' ἐπειδὴ τὸ προπατορικὸ ἁμάρ-

* Ἑλληνικὴ μετάφραση Στάθη Φερεντίνου. Ἔκδοσεις Γκοβόστη.

τημα ἦταν ἁμάρτημα ἐναντίον τοῦ Θεοῦ, τοῦ Πατέρα, τὸ ἀρχαιότερο ἁμάρτημα τῆς ἀνθρωπότητος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ πατροκτονία, φόνος τοῦ πρωτόγονου πατέρα τῆς πρωτόγονης ἀνθρώπινης ὀρδῆς, ποὺ ἡ εἰκόνα του διατηρήθηκε στὴν παράδοση καὶ ἀνυψώθηκε ἀργότερα σὲ θεότητα *.

Βέβαια ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος δὲ μποροῦσε νὰ φαντασθεῖ τὸ δικό του θάνατο, ὅπως καὶ μεῖς δὲ μποροῦμε νὰ φαντασθοῦμε τὸ δικό μας. Ὁ θάνατός του τοῦ φαινόταν τόσο ἀφύσικος, ὅσο ἀφύσικος μᾶς φαίνεται ὁ δικός μας. Ὑπῆρχε ὅμως μιὰ περίπτωση ὅπου οἱ δύο αὐτὲς ἀντίθετες πεποιθήσεις τοῦ ἀνθρώπου στὸ ζήτημα τοῦ θανάτου ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ καὶ σὲ σύγκρουση. Ἡ περίπτωση αὐτὴ ἦταν πολὺ χαρακτηριστικὴ καὶ πολὺ πλούσια σὲ συνέπειες. Ἦταν ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἔβλεπε νὰ πεθαίνει κάποιος δικός του, ἡ γυναίκα του, τὸ παιδί του, ὁ φίλος του, ἕνας ποὺ τὸν ἀγαποῦσε, ὅπως καὶ μεῖς ἀγαπᾶμε τοὺς δικούς μας, γιατὶ ἡ ἀγάπη εἶναι ἀρχαία κι' αὐτὴ ὅσο κι' ἡ τάση πρὸς τὸ φόνο. Στὸν πόνο του ὁ ἄνθρωπος θὰ σκέφτηκε τότε πὼς ὁ θάνατος δὲν λυπᾶται κανένα, πὼς κι' αὐτὸς θὰ πεθάνει, ὅπως πεθαίνουν οἱ ἄλλοι, κι' ὅλο τὸ εἶναι του ἐπαναστατοῦσε, ὅταν ἔκανε τὴ διαπίστωση αὐτή. Καθένα ἀπὸ τὰ ἀγαπημένα αὐτὰ πλάσματα δὲν ἦταν τάχα ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὸ δικό του ἐγὼ ποὺ τόσο τὸ ἀγαποῦσε; Ἀπ' τὴν

* Βλέπε τὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ «Τοτὲμ καὶ Ταμπού»: «Ἡ παιδικὴ ἐπάνοδος τοῦ τοτεμισμοῦ», στὴν Ἑλληνικὴ μετάφραση σελ. 137.

ἄλλη πάλι ὁ θάνατος ἑνὸς ἀγαπημένου του ἀνθρώπου τοῦ φαινότανε φυσικὸς γιατὶ ὁ ἄνθρωπος αὐτός, ὅσο κι' ἂν ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ ἐγώ του, τοῦ ἦταν ἀπὸ ἄλλες πλευρὲς ξένος. Ὁ νόμος τῆς διττότητος, ποὺ διέπει ἀκόμη τὴ στάση μας ἀπέναντι τῶν ἀνθρώπων ποὺ μᾶς εἶναι πολὺ ἀγαπημένοι, θὰ ἦταν πολὺ ἀποτελεσματικώτερος στὴν πρωτόγονη ἐποχή. Ἔτσι οἱ ἀγαπημένοι αὐτοὶ νεκροὶ ἦταν συγχρόνως καὶ ξένοι καὶ ἐχθροὶ καὶ ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος εἶχε ἀπέναντί τους καὶ ἐχθρικὰ συναισθήματα *.

Οἱ φιλόσοφοι ἰσχυρίζονται ὅτι τὸ διανοητικὸ πρόβλημα ποὺ παρουσίαζε ὁ θάνατος στὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο ἐπεβλήθη στὴ σκέψη του καὶ ὅτι πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἀφετηρία τῆς ἀφηρημένης σκέψης. Μοῦ φαίνεται πὼς στὸ σημεῖο αὐτὸ οἱ φιλόσοφοι παρασκέπτονται σὰν . . . φιλόσοφοι καὶ δὲν ὑπολογίζουν ὅσο θὰ ἔπρεπε τὴ δράση τῶν αἰτιῶν ποὺ καθοδηγοῦσαν τὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο. Νομίζω λοιπὸν πὼς δὲν πρέπει νὰ στηριχθοῦμε στὴ σκέψη αὐτή, ἀλλὰ νὰ τὴ διορθώσουμε, λέγοντας πὼς ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος θριαμβεύει μπροστὰ στὸ πτῶμα τοῦ σκοτωμένου ἐχθροῦ, χωρὶς νὰ πολυσκοτίζεται γιὰ τὰ αἰνίγματα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου. Ἐκεῖνο ποὺ παρεκίνησε τὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο νὰ σκεφθεῖ, δὲν ἦταν οὔτε τὸ διανοητικὸ πρόβλημα οὔτε ὁ θάνατος γενικῶς, ἀλλὰ ἡ συναισθηματικὴ πάλη ποὺ ξέσπασε γιὰ πρώτη

---

* Βλέπε «Τὸ Ταμποὺ καὶ ἡ Διττότης τῶν Συναισθημάτων» («Τοτὲμ καὶ Ταμποὺ» βιβλ. Β', σελ. 33).

φορὰ στὴν ψυχή του, σὰν βρέθηκε μπροστὰ σ' ἕνα πρόσωπο ἀγαπημένο καὶ συγχρόνως ξένο καὶ μισητό. Αὐτὴ ἡ συναισθηματικὴ πάλη γέννησε ὅλην τὴν ψυχολογία. Ὁ ἄνθρωπος δὲ μποροῦσε πιὰ νὰ μὴ συλλογισθεῖ τὸ θάνατο. Ὁ πόνος του γιὰ τὸ χαμὸ ἑνὸς ἀγαπημένου του προσώπου, τὸν εἶχε φέρει πολὺ κοντὰ στὸ θάνατο. Συγχρόνως ὅμως δὲν ἤθελε νὰ παραδεχθεῖ πὼς ὁ θάνατος ἦταν κάτι τὸ πραγματικό, γιατὶ δὲ μποροῦσε νὰ συλλογισθεῖ τὸν ἑαυτό του στὴ θέση τοῦ νεκροῦ. Ἔτσι ἀναγκάσθηκε νὰ δεχθεῖ μιὰ μέση λύση. Παραδέχθηκε πὼς θὰ μποροῦσε κι' αὐτὸς νὰ πεθάνει, ἀρνήθηκε ὅμως νὰ θεωρήσει τὸ θάνατό του σὰν ἰσοδύναμο μὲ τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἐξαφάνιση τοῦ ἑαυτοῦ του, ἐνῶ θεωροῦσε φυσικώτατο νὰ ἰσοδυναμεῖ ὁ θάνατος τοῦ ἐχθροῦ μὲ ὁλοκληρωτικὴ ἐξαφάνιση. Μπροστὰ στὸ πτῶμα τοῦ ἀγαπημένου του προσώπου, ἡ φαντασία του δημιούργησε τὰ πνεύματα, κι' ἐπειδὴ αἰσθανόταν τὸν ἑαυτό του ἔνοχο, γιὰ τὸ αἴσθημα τῆς ἱκανοποιήσεως ποὺ ἑνωνόταν μὲ τὸ πένθος του, τὰ πρῶτα αὐτὰ πνεύματα δὲν ἄργησαν νὰ μετατραποῦν σὲ κακὰ καὶ ἐπικίνδυνα δαιμόνια. Οἱ μεταβολὲς ποὺ συνοδεύουν τὸ θάνατο τὸν ἔκαναν νὰ φαντασθεῖ ἕνα χωρισμὸ τοῦ ἀτόμου σὲ σῶμα καὶ σὲ ψυχὴ (στὴν ἀρχὴ σὲ πολλὲς ψυχές). Ἡ ἀνάμνηση τοῦ νεκροῦ ἔγινε ἡ βάση ὅπου στηρίχθηκε ἡ πίστη του σ' ἄλλες μορφὲς ὑπάρξεως καὶ τοῦ ἐδημιούργησε τὴν ἰδέα ὅτι ἡ ζωὴ ἐξακολουθεῖ καὶ μετὰ τὸ φαινομενικὸ θάνατο.

Στὴν ἀρχὴ ἡ μετὰ θάνατον ζωὴ δὲν ἦταν παρὰ μιὰ συνέχεια τῆς ζωῆς ποὺ εἶχε κάνει προηγουμένως

ὁ νεκρός: ἦταν μιὰ σκοτεινὴ ζωή, χωρὶς περιεχόμενο, καὶ μέχρι μιὰ πολὺ προχωρημένη ἐποχὴ ὁ ἄνθρωπος ἔδινε πολὺ μικρὴ συμασία στὴ μετὰ θάνατον ζωή, ποὺ ἐξακολουθοῦσε ἀκόμη νὰ εἶναι μιὰ πρόχειρη λύση. Ἂς θυμηθοῦμε τὴν ἀπάντηση ποὺ δίνει στὸν Ὀδυσσέα ἡ ψυχὴ τοῦ Ἀχιλλέα:

πρὶν μὲν γάρ σε ζωὸν ἐτίομεν ἶσα θεοῖσιν
Ἀργεῖοι, νῦν αὖτε μέγα κρατέεις νεκύεσσιν
ἐνθάδ' ἐών· τῷ μήτι θανὼν ἀκαχίζευ, Ἀχιλλεῦ."
Ὣς ἐφάμην, ὁ δὲ μ' αὐτίκ' ἀμειβόμενος προσέειπεν
„μὴ δή μοι θάνατόν γε παραύδα, φαίδιμ' Ὀδυσσεῦ
βουλοίμην κ' ἐπάρουρος ἐὼν θητευέμεν ἄλλῳ,
ἀνδρὶ παρ' ἀκλήρῳ, ᾧ μὴ βίοτος πολὺς εἴη,
*ἢ πᾶσιν νεκύεσσι καταφθιμένοισιν ἀνάσσειν.**

Κι' ἂς θυμηθοῦμε ἀκόμη τὴ δυνατὴ καὶ πικρὴ παρωδία τοῦ χάϊνε:

«Der kleinste lebendige Philister
Zu Stuckert am Neckar
Viel glücklicher ist er
Als ich, der Pelide, der tote Held,
Der Schattenfürst in der Unterwelt»

(«Ὁ πιὸ ἀσήμαντος ἀνθρωπᾶκος, στὸ Στοῦκερτ,

---

* Σὲ ζωντανὸν ὡσὰν θεὸν δοξάζαμεν οἱ Ἀργεῖοι,
καὶ τώρα πάλι 'ς τοὺς νεκροὺς πολὺς καὶ μέγας εἶσαι·
ὅθεν ποσῶς μὴ θλίβεσαι 'ποῦ ἀπέθανες Πηλείδη.«
Αὐτά 'πα, καὶ μοῦ ἀπάντησε· »λαμπρότατε Ὀδυσσέα,
μὴ θέλῃς γιὰ τὸν θάνατον νὰ μὲ παρηγορήσῃς·
χωρικὸς νά 'μουν ἤθελα καὶ νὰ ξενοδουλεύω
ἄνδρα πτωχόν, 'ποῦ κτήματα μεγάλα νὰ μὴν ἔχῃ,
παρὰ εἰς ὅλους τοὺς νεκροὺς ἐγὼ νὰ βασιλεύω.
«Ὀδύσσεια λ. 484—491. Μετάφραση Ἰακ. Πολυλᾶ.

στὸν Νέκαρ, εἶναι πολὺ πιὸ εὐτυχισμένος ἀπὸ ἐμένα τὸν Πηλείδη τὸ σκοτωμένο παληκάρι, τὸν ἄρχοντα τῶν σκιῶν τοῦ κάτω κόσμου»).

Ἀργότερα μόνο κατέληξαν οἱ θρησκεῖες νὰ διακηρύξουν πὼς ἡ μετὰ θάνατον ζωὴ εἶναι πολὺ πολυτιμότερη καὶ τελειότερη, καὶ νὰ θεωρήσουν τὴ ζωὴ ποὺ ἀφίνει ὁ νεκρὸς σὰν μιὰ προετοιμασία γιὰ τὴν καλύτερη αὐτὴ ὕπαρξη. Ἀπὸ ἐκεῖ ἦταν εὔκολο νὰ προεκτείνουν τὴ ζωὴ στὸ παρελθόν. Δὲν ἐχρειαζόταν παρὰ ἕνα βῆμα καὶ τὸ βῆμα αὐτὸ ἔγινε γρήγορα. Ἀπέδωσαν στὸν ἄνθρωπο πολλὲς ζωές, παλαιότερες ἀπὸ τὴ σημερινή του ζωή, ἀνακάλυψαν τὴ μετέμψύχωση καὶ τὶς ἐπανειλημμένες μετενσαρκώσεις, κι' ὅλα αὐτὰ μὲ τὸ σκοπὸ νὰ στερήσουν τὸ θάνατο ἀπὸ κάθε ἀξία, νὰ τοῦ ἀρνηθοῦν τὸ ρόλο του σὰν ἐχθρὸ καὶ καταστροφέα τῆς ζωῆς. Βλέπει κανεὶς πὼς ἡ ἄρνηση τοῦ θανάτου, ποὺ τὴν ἀναφέραμε σὰν μιὰ ἀπὸ τὶς συμβατικότητες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἀνάγεται σὲ πολὺ μεγάλη ἀρχαιότητα.

Μπροστὰ στὸ πτῶμα τοῦ ἀγαπημένου προσώπου γεννήθηκε ὄχι μόνο ἡ θεωρία τῆς ψυχῆς, ἡ πίστη στὴν ἀθανασία, ἀλλὰ μαζὶ μὲ τὸ αἴσθημα τῆς ἐνοχῆς τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ δὲν ἄργησε νὰ ξεπετάξει μιὰ νέα γερὴ ρίζα, γεννήθηκαν οἱ πρῶτες ἠθικὲς ἐντολές. Ἡ πρώτη καὶ ἡ κυριώτερη ἐντολὴ ποὺ σχηματίσθηκε στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, ὅταν ἡ συνείδηση αὐτὴ πρωτοξυπνοῦσε, ἦταν τὸ: ***«οὐ φονεύσεις»***. Ἦταν ἡ ἀντίδραση κατὰ τοῦ αἰσθήματος τῆς ἱκανοποιήσεως τοῦ μίσους ποὺ αἰσθανόταν ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος μαζὶ μὲ τὴ λύπη μπροστὰ στὸ πτῶμα

τοῦ ἀγαπημένου ἀνθρώπου, καὶ ποὺ σιγὰ-σιγὰ ἁπλώθηκε καὶ στοὺς ἀδιάφορους ξένους καὶ ἀκόμα καὶ στοὺς μισητοὺς ἐχθρούς.

Σήμερα οἱ ἄνθρωποι ἀδιαφοροῦν γιὰ τὴν ἐντολὴ αὐτή. Ὅταν τελειώσει ἡ ἄγρια πάλη ποὺ χαρακτηρίζει αὐτὸν τὸν πόλεμο, καὶ κερδίσει ὁ ἕνας ἢ ὁ ἄλλος ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους, ὁ νικητὴς θὰ γυρίσει χαρούμενος στὸ σπίτι του, στὴ γυναῖκα του, στὰ παιδιά του, χωρὶς καθόλου νὰ τὸν ταράζει ἡ ἀνάμνηση αὐτοῦ ποὺ ἔκανε, ἡ ἀνάμνηση τῶν ἐχθρῶν ποὺ σκότωσε μὲ τὴν ξιφολόγχη του ἢ μὲ τὰ ὅπλα του. Πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι τὰ ἔθνη ποὺ ἐξακολουθοῦν ἀκόμη νὰ ζοῦνε σὲ ἄγρια κατάσταση καὶ ποὺ ἀσφαλῶς βρίσκονται πλησιέστερα στὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο φέρονται ἀλλοιῶς στὸ ζήτημα αὐτὸ (ἢ μᾶλλον ἐφέρνονταν, ὅσο δὲν εἶχαν ὑποστεῖ τὴν ἐπίδραση τοῦ πολιτισμοῦ μας). Ὁ ἄγριος, εἴτε Αὐστραλὸς εἶναι, εἴτε Βοσχιμᾶνος, εἴτε κάτοικος τῆς Γῆς τοῦ Πυρός, δὲν εἶναι ἀσυνείδητος δολοφόνος. Ὅταν γυρίζει νικητὴς ἀπὸ τὸν πόλεμο, δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ μπεῖ στὸ χωριό του καὶ νὰ ἐγγίσει τὴ γυναῖκα του, προτοῦ ὑποβληθεῖ σὲ κάνονα κουραστικὸ καὶ συχνὰ ὀδυνηρό, γιὰ νὰ πληρώσει τοὺς φόνους ποὺ ἔκανε στὸν πόλεμο. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ ἀπαγόρευση αὐτὴ βγῆκε ἀπὸ μιὰ δεισιδαιμονία. Ὁ ἄγριος φοβᾶται τὴν ἐκδίκηση τῶν πνευμάτων τῶν σκοτωμένων. Ἀλλὰ τὰ πνεύματα αὐτὰ τῶν σκοτωμένων ἐχθρῶν δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἐκδήλωση τῶν τύψεων ποὺ αἰσθάνεται ἡ συνείδησή του ἔπειτα ἀπὸ τὰ ἐγκλήματα ποὺ ἔκανε. Πίσω ἀπὸ τὴ δεισιδαιμονία αὐτὴ κρύβε-

ται κάποια ἠθικὴ λεπτότης, ποὺ δὲν ὑπάρχει σὲ μᾶς τοὺς πολιτισμένους *.

Μερικοὶ εὐλαβεῖς ἄνθρωποι ποὺ προσπαθοῦν νὰ πεισθοῦν πὼς εἴμαστε ξένοι πρὸς κάθε τι τὸ κακὸ καὶ ταπεινὸ θὰ βγάλουν ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν τόσο ἀρχαία καὶ τόσο κατηγορηματικὴ αὐτὴ ἀπαγόρευση τοῦ φόνου συμπεράσματα πολὺ εὐνοϊκὰ γιὰ τὴ δύναμη τῶν ἐμφύτων ἠθικῶν μας τάσεων. Δυστυχῶς τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἀποδείξει μᾶλλον τὸ ἀντίθετο. Μιὰ ἀπαγόρευση τόσο ρητὴ καὶ κατηγορηματικὴ δὲν μπορεῖ ν' ἀπευθύνεται παρὰ μόνο σὲ μιὰ ἰδιαιτέρως δυνατὴ ἔμφυτη τάση. Κανεὶς δὲν ἀπαγορεύει ὅ,τι κανεὶς δὲν ἐπιδιώκει **. Ἀκριβῶς ἡ διατύπωση τῆς ἀπαγορεύσεως: «οὐ φονεύσεις», εἶναι τέτοια ὥστε νὰ μᾶς πείθει πὼς καταγόμαστε ἀπὸ μακρυὰ σειρὰ γενεῶν φονιάδων ποὺ εἶχαν στὸ αἷμα τους τὸ πάθος τοῦ φόνου, ὅπως ἴσως τὸ ἔχουμε καὶ μεῖς. Οἱ ἠθικὲς τάσεις τῆς ἀνθρωπότητος ποὺ κανεὶς δὲ μπορεῖ νὰ τὶς ἀρνηθεῖ, οὔτε νὰ ἀμφιβάλλει γιὰ τὴ δύναμή τους, ἀποκτήθηκαν ἀργότερα καὶ ἀποτελοῦν, σὲ βαθμὸ ποὺ δυστυχῶς δὲν εἶναι πάντα ὁ ἴδιος, κληρονομικὸ κτῆμα τῶν σημερινῶν ἀνθρώπων.

Ἂς ἀφίσουμε τώρα τὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο κι' ἂς ἐξετάσουμε τὸ ὑποσυνείδητο τῆς δικῆς μας ψυχικῆς ζωῆς. Αὐτὸ μόνο μὲ τὴ βοήθεια τῶν ψυχαναλυτικῶν μεθόδων ἐρεύνης μπορεῖ νὰ γίνει, γιατὶ μονάχα

---

* Βλέπε «Τοτὲμ καὶ Ταμπού».

** Βλέπε τὴν ὡραία ἀπόδειξη τοῦ Φραΐζερ («Τοτὲμ καὶ Ταμπού»).

αὐτὲς μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ κατέβουμε στὰ βάθη τοῦ ὑποσυνειδήτου. Πῶς φέρεται τὸ ὑποσυνείδητο ἀπέναντι τοῦ προβλήματος τοῦ θανάτου ; Ἀκριβῶς ὅπως ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος. Στὸ ζήτημα αὐτό, ὅπως καὶ σὲ τόσα ἄλλα, ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος ἐξακολουθεῖ νὰ ζεῖ ἀτόφιος στὸ ὑποσυνείδητό μας. Σὰν τὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο, τὸ ὑποσυνείδητό μας δὲν πιστεύει στὴ δυνατότητα τοῦ θανάτου καὶ θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του ἀθάνατο. Αὐτὸ ποὺ λέμε «ὑποσυνείδητό» μας, τὰ βαθύτερα δηλαδὴ στρώματα τῆς ζωῆς μας, αὐτὰ ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἔνστικτα, δὲν ξέρουν κατ' ἀρχὴν τίποτα τὸ ἀρνητικό, ἀγνοοῦν τὴν ἄρνηση (τὰ ἀντίθετα συμβιβάζονται καὶ ἑνώνονται) καὶ κατὰ συνέπεια, ἀγνοοῦν τὸ θάνατο, ποὺ ἔχει ἀρνητικὸ μόνο περιεχόμενο. Ἡ πίστη στὸ θάνατο δὲ βρίσκει λοιπὸν κανένα στήριγμα στὰ ἔνστικτά μας καὶ σ' αὐτὸ ἴσως τὸ γεγονὸς πρέπει ν' ἀναζητήσουμε τὴν ἐξήγηση τοῦ μυστηρίου τοῦ ἡρωϊσμοῦ. Ἡ ὀρθολογιστικὴ ἐξήγηση τοῦ ἡρωϊσμοῦ ἰσχυρίζεται πὼς ὑπάρχουν ἀφηρημένα καὶ γενικὰ ἀγαθὰ πολυτιμότερα ἀπὸ τὴ ζωή. Κατὰ τὴ γνώμη μου ὅμως, ὁ ἡρωϊσμὸς ποὺ συνήθως εἶναι αὐθόρμητος καὶ γίνεται ἐξ ἐνστίκτου ἀγνοεῖ τὴ δικαιολογία αὐτὴ καὶ ἀντιμετωπίζει τὸν κίνδυνο χωρὶς νὰ συλλογίζεται τὶς συνέπειές του. Ἢ πάλι ἡ λογικὴ ἐξήγηση ἔχει ὡς μόνο σκοπὸ νὰ ἀπομακρύνει τὶς ἀμφιβολίες καὶ τοὺς δισταγμοὺς ποὺ θὰ μποροῦσαν ν' ἀντιταχθοῦν στὸν ἡρωϊσμὸ τοῦ ὑποσυνειδήτου. Ἀντίθετα ὁ φόβος τοῦ θανάτου, ποὺ τὸν αἰσθανόμαστε πολὺ συχνότερα ἀπὸ ὅ,τι νομί-

ζουμε, εἶναι κάτι τὸ δευτερεῦον καὶ συνήθως εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ αἰσθήματος ἐνοχῆς.

'Απ' τὴν ἄλλη μεριὰ βρίσκουμε φυσικώτατο τὸ θάνατο τῶν ξένων καὶ τῶν ἐχθρῶν, καὶ τὸν προκαλοῦμε μὲ τόση εὐκολία καὶ ἀδιαφορία μὲ ὅση ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος. Στὸ σημεῖο ὅμως αὐτὸ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο καὶ σὲ μᾶς, μιὰ διαφορὰ ποὺ πραγματικὰ γίνεται ἀποφασιστική. Τὸ ὑποσυνείδητό μας ἀρκεῖται νὰ σκέπτεται τὸ θάνατο καὶ νὰ τὸν ἐπιθυμεῖ χωρὶς νὰ τὸν πραγματοποιεῖ. Θὰ εἶχε ὅμως ἄδικο κανεὶς ἂν ὑποτιμοῦσε τὴν ψυχικὴ αὐτὴ πραγματικότητα καὶ τὴ θεωροῦσε σὰν λιγώτερο σημαντικὴ ἀπὸ τὴν ὑλική. 'Η πραγματικότης αὐτὴ εἶναι ἀρκετὰ σοβαρὴ καὶ ἔχει πολλὲς συνέπειες. Στὶς ὑποσυνείδητες ἐπιθυμίες μας ξεμπερδεύουμε καθημερινὰ καὶ σὲ κάθε στιγμὴ ὅλους ὅσους μᾶς γίνονται ἐμπόδια στὸ δρόμο μας, ὅλους ὅσους μᾶς προσέβαλαν ἢ μᾶς ἐπλήγωσαν. «Στὸ διάβολο!» λέμε συχνὰ καὶ μὲ κάποια ἔκφραση ἀστειότητος, γιὰ νὰ σκεπάσουμε τὴ δυσθυμία μας. Αὐτὸ ὅμως ποὺ θέλουμε στὴν πραγματικότητα νὰ ποῦμε χωρὶς νὰ τολμοῦμε νὰ τὸ ποῦμε, εἶναι: «Στὸ θάνατο!» καὶ τὸ ὑποσυνείδητό μας παίρνει τὴ δολοφονική μας αὐτὴ ἐπιθυμία πολὺ σοβαρώτερα ἀπ' ὅ,τι νομίζουμε καὶ τῆς δίνει ἕναν τόνο ποὺ ἡ συνείδησή μας ζητεῖ νὰ τὸν ἀρνηθεῖ. Τὸ ὑποσυνείδητό μας σκοτώνει γιὰ ψύλλου πήδημα. Ὅπως ἡ παληὰ ἀθηναϊκὴ νομοθεσία τοῦ Δράκοντα δὲν ξέρει ἄλλη ποινὴ τῶν ἐγκλημάτων ἀπὸ τὸ θάνατο, πρᾶγμα λογικώτατο, ἀφοῦ κάθε ἀδίκημα κατὰ τοῦ παντοδυνάμου καὶ κυριάρχου

ἐγώ μας εἶναι κατὰ βάθος ἔγκλημα καθοσιώσεως. Ἔτσι ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὶς ὑποσυνείδητες ἐπιθυμίες μας, δὲν εἴμαστε παρὰ μιὰ ὀρδὴ δολοφόνων. Εὐτυχῶς αὐτὲς ὅλες οἱ ἐπιθυμίες δὲν ἔχουν τὴ δύναμη ποὺ τοὺς ἀπέδιδαν οἱ ἄνθρωποι τῆς πρωτόγονης ἐποχῆς *. Ἀλλοιῶς ἡ ἀνθρωπότης θὰ εἶχε σβύσει πρὸ πολλοῦ ἔπειτα ἀπὸ τὶς κατάρες αὐτές. Οὔτε οἱ καλύτεροι καὶ οἱ σοφώτεροι ἄνδρες, οὔτε οἱ ὡραιότερες καὶ τρυφερώτερες γυναῖκες δὲ θὰ εἶχαν γλυτώσει.

Ὁ πολὺς κόσμος δὲν πιστεύει τὰ συμπεράσματα αὐτὰ τῆς ψυχαναλύσεως. Τὰ ἀποκρούει, σὰν συκοφαντίες ποὺ δὲν στέκονται μποστὰ στὶς βεβαιότητες ποὺ παρουσιάζει ἡ συνείδηση καὶ βρίσκει τρόπο νὰ ἀδιαφορεῖ γιὰ τὶς μικροενδείξεις ποὺ μαρτυροῦν συνήθως στὴ συνείδηση τὴν ὕπαρξη τοῦ ὑποσυνειδήτου. Δὲ θἄταν λοιπὸν ἄσκοπο ἂν θύμιζα πὼς πολλοὶ διανοούμενοι ποὺ ἀσφαλῶς δὲ μπόρεσαν νὰ ὑποστοῦν τὴν ἐπίδραση τῆς ψυχαναλύσεως μιλήσανε γιὰ τὸν πόνο ποὺ αἰσθάνονταν βλέποντας μὲ πόση εὐκολία εἴμαστε διατεθειμένοι νὰ ἀδιαφορήσουμε γιὰ τὴν ἀπαγόρευση τοῦ φόνου καὶ νὰ ἀπομακρύνουμε μὲ τὴ σκέψη μας κάθε ἐμπόδιο ποὺ παρουσιάζεται στὸ δρόμο μας. Θὰ ἀναφέρω ἁπλῶς ἕνα μόνο παράδειγμα ποὺ εἶναι γνωστότατο.

Ὁ Μπαλζὰκ στὸν «Μπάρμπα Γκοριὸ» ἀναφέρει μιὰ περικοπὴ τοῦ Ρουσσώ, ὅπου ὁ ἀναγνώστης ἐρωτᾶται τί θὰ ἔκανε ἄν, χωρὶς νὰ φύγῃ ἀπὸ τὸ Παρίσι, καὶ

---

* Βλέπε τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν «Παντοδυναμία τῶν Σκέψεων» στὸ «Τοτὲμ καὶ Ταμπού», σελ. 105.

φυσικά, χωρὶς νὰ πρόκειται ν' ἀνακαλυφθεῖ, θὰ μποροῦσε μὲ μιὰ ἁπλουστάτη ἐνέργεια νὰ σκοτώσει ἕνα γέρο μανδαρῖνο, ποὺ θὰ ζοῦσε στὸ Πεκῖνο, προκειμένου ὁ θάνατος τοῦ μανδαρίνου νὰ τοῦ φέρει μεγάλο ὄφελος. Ὁ συγγραφεὺς ἀφίνει νὰ φανεῖ πὼς δὲ θὰ πολυσκοτιζόταν γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ μανδαρίνου. Ἀπὸ τότε ἡ ἔκφραση «σκοτώνει τὸν μανδαρῖνο» ἔγινε παροιμιώδης καὶ σημαίνει τὴν ἐνδόμυχη αὐτὴ διάθεση, ποὺ ὑπάρχει καὶ στοὺς σημερινοὺς ἀκόμη ἀνθρώπους.

Ὑπάρχουν ἀκόμη πολλὰ ἀστεῖα καὶ πολλὰ κυνικὰ ἀνέκδοτα ὅπου ἐκφράζεται ἡ ἴδια τάση, ὅπως παραδείγματος χάριν στὸ ἀνέκδοτο τοῦ συζύγου ποὺ εἶπε στὴ γυναῖκα του: «Ὅταν ἕνας ἀπὸ μᾶς πεθάνει, θὰ ἔρθω νὰ μείνω στὸ Παρίσι». Τὰ κυνικὰ αὐτὰ ἀστεῖα δὲ θὰ μποροῦσαν νὰ γίνουν, ἂν δὲν χρησίμευαν γιὰ νὰ ἐκφράσουν μιὰ ἀλήθεια ποὺ τὴν ἀποκρούουμε, ποὺ δὲ μποροῦμε νὰ τὴν δεχθοῦμε ὅταν ἐκφράζεται σοβαρὰ κι' ἀπροκάλυπτα. Γιατὶ εἶναι γνωστὸ πὼς στ' ἀστεῖα, μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅ,τι θέλει, καὶ τὴν ἀλήθεια ἀκόμη.

Ὅπως συμβαίνει στὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο, ἔτσι καὶ γιὰ τὸ ὑποσυνείδητό μας ὑπάρχει μιὰ περίπτωση ὅπου οἱ δύο ἀντίθετες στάσεις μας ἀπέναντι στὸ θάνατο, αὐτὴ ποὺ τὸν βλέπει σὰν καταστροφὴ τῆς ζωῆς, κι' αὐτὴ ποὺ τὸν ἀρνεῖται σὰν κάτι τὸ ἀφύσικο, συναντῶνται καὶ συγκρούονται. Καὶ ἡ περίπτωση αὐτὴ εἶναι ἡ ἴδια ἀκριβῶς μὲ τὴν περίπτωση ποὺ παρουσιάζεται στὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο: ὁ θάνατος ἢ ὁ κίνδυνος θανάτου ἑνὸς ἀγαπημένου προσώ-

που, συζύγου, πατέρα ἢ μητέρας, ἀδελφοῦ ἢ ἀδελφῆς, παιδιοῦ ἢ φίλου. Ἀπ' τὴ μιὰ μεριὰ τὰ ἀγαπημένα αὐτὰ πρόσωπα εἶναι δικά μας, ἀποτελοῦν μέρος τοῦ ἐγώ μας. Ἀπὸ ἄλλες ὅμως πλευρὲς μᾶς εἶναι τοὐλάχιστον ὡς ἕνα σημεῖο, ξένοι καὶ ἐχθροί. Ἂν βγάλει κανένας μερικὲς ἐξαιρέσεις, ἡ ἀγάπη μας, ἡ τρυφερώτερη ἀκόμη καὶ βαθύτερη, συνδυάζεται μὲ κάποια ἐχθρότητα, ποὺ μπορεῖ νὰ φθάσει ὡς τὴν ὑποσυνείδητη ἐπιθυμία θανάτου. Τὴ φορὰ ὅμως αὐτὴ ὁ ἀνταγωνισμὸς αὐτὸς ποὺ ἔχει τὴ ρίζα του στὴ διττότητα, δὲ γεννάει τὴ θεωρία τῆς μετεμψυχώσεως καὶ τὴν ἠθική, ἀλλὰ τὴ νεύρωση, ποὺ μᾶς ἀνοίγει πλατειὲς προοπτικὲς καὶ ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διακρίνουμε καὶ τὴ φυσιολογικὴ ἀκόμη ψυχικὴ ζωή. Οἱ ψυχαναλυτὲς γιατροὶ ξέρουν πόσο συχνὸ εἶναι τὸ σύμπτωμα τῶν ἀρρώστων ποὺ ἐκδηλώνουν τὴ φροντίδα τους γιὰ τὸ καλὸ τοῦ πλησίον τους, μὲ πόση ἀγάπη καὶ στοργὴ τὴν ἐκδηλώνουν, καὶ πόσο συχνὲς εἶναι οἱ ἀπολύτως ἀδικαιολόγητες τύψεις ποὺ αἰσθάνονται μετὰ τὸ θάνατο ἑνὸς ἀγαπημένου τους προσώπου. Ἡ μελέτη τῶν συμπτωμάτων αὐτῶν δὲν ἄφισε στοὺς ψυχαναλυτὲς γιατροὺς καμμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὴ συχνότητα καὶ τὸ νόημα τῆς ὑποσυνείδητης δολοφονικῆς ἐπιθυμίας.

Ὁ πολὺς κόσμος αἰσθάνεται δέος μπροστὰ σ'αὐτὸ τὸ συναίσθημα καὶ τὸ δέος αὐτὸ τὸ θεωρεῖ σὰν ἀρκετὴ δικαιολογία γιὰ νὰ ἀποκρούσει τὰ συμπεράσματα τῶν ψυχαναλυτῶν καὶ νὰ τὰ θεωρήσει ἀσυμβίβαστα μὲ τὴν ἀλήθεια. Κατὰ τὴ γνώμη μου ἔχει ἄδικο. Δὲν προσπαθοῦμε νὰ μειώσουμε τὴ δύναμη

τῆς ἀγάπης. Μιὰ τέτοια ἰδέα θὰ ἦταν ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν πραγματικότητα. Τὸ λογικό μας βέβαια καὶ ἡ συνείδησή μας ἀρνοῦνται νὰ δεχθοῦν ἕνα τόσο στενὸ συνδυασμὸ τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ μίσους, ἀλλὰ ἡ φύση ξέρει νὰ χρησιμοποιεῖ τὸ συνδυασμὸ αὐτὸ καὶ νὰ διατηρεῖ ζωντανὸ καὶ δροσερὸ τὸ αἴσθημα τῆς ἀγάπης, γιὰ νὰ τὸ προστατεύσει καλύτερα ἀπὸ τὴν ἐπίθεση τοῦ μίσους ποὺ τὸ καταδιώκει. Μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς τὶς καλύτερες ἐκδηλώσεις τοῦ αἰσθήματος τῆς ἀγάπης τὶς ὀφείλουμε στὴν ἀντίδραση κατὰ τῶν ἐχθρικῶν τάσεων ποὺ αἰσθανόμαστε στὰ κατάβαθα τοῦ ὑποσυνειδήτου μας.

Ἂς συνοψίσουμε: ἀνικανότης ἀντιλήψεως τοῦ δικοῦ μας θανάτου, ἐπιθυμία θανάτου τοῦ ξένου καὶ τοῦ ἐχθροῦ, διττότης ἀπέναντι τοῦ ἀγαπημένου προσώπου, νά τὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ μεταξὺ τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου καὶ τοῦ ὑποσυνειδήτου μας. Τί τεράστια ἀπόσταση ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν πρωτόγονη αὐτὴ στάση ἀπέναντι στὸ θάνατο καὶ τὴ στάση ποὺ μᾶς ἐπιβάλλει ἡ συμβατικότης τῆς πολιτισμένης μας ζωῆς!

Εἶναι εὔκολο νὰ καθορίσουμε ποιὸν ἀντίκτυπο ἔχει ὁ πόλεμος στὴ διπλῆ αὐτὴ στάση μας. Ὁ πόλεμος παρασύρει ὅ,τι ἄφισε πίσω μας ὁ πολιτισμὸς καὶ δὲν ἀφίνει παρὰ ὅ,τι ἀνήκει στὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο ποὺ βρίσκεται μέσα μας. Μᾶς ἐπιβάλλει πάλι τὴ στάση τοῦ ἥρωα ποὺ δὲν πιστεύει στὴ δυνατότητα τοῦ θανάτου του. Μᾶς παρουσιάζει τοὺς ξένους σὰν ἐχθρούς, ποὺ πρέπει νὰ τοὺς ξεμπερδέψουμε, ἢ ποὺ πρέπει νὰ ἐπιθυμοῦμε τὸ θάνατό τους. Μᾶς συνιστᾶ

νὰ κρατᾶμε τὴ γαλήνη καὶ τὴν ψυχραιμία μας μπροστὰ στὸ θάνατο ἀγαπημένων προσώπων. Ἀλλὰ οἱ πόλεμοι δὲν καταργοῦνται. Πόλεμοι θὰ ὑπάρχουν ὅσο ὑπάρχουν μεγάλες διαφορὲς μεταξὺ τῶν συνθηκῶν ζωῆς τῶν λαῶν, κι' ὅσο ὁ ἕνας λαὸς αἰσθάνεται τόσο βαθειὰ ἀποστροφὴ γιὰ τὸν ἄλλον. Ἔτσι παρουσιάζεται τὸ πρόβλημα: μιὰ καὶ οἱ πόλεμοι εἶναι σχεδὸν ἀναπόφευκτοι, δὲ θὰ ἦταν καλύτερα νὰ ὑποχωρήσουμε μπροστὰ στὴν κατάσταση αὐτὴ καὶ νὰ προσαρμοσθοῦμε; Δὲ θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ δεχθοῦμε πὼς ἡ στάση μας ἀπέναντι στὸ θάνατο ὅπως δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν πολιτισμένη μας ζωή, μᾶς ξεπερνάει ἀπὸ ψυχολογικὴ ἄποψη καὶ πὼς καλύτερα θὰ κάναμε νὰ ἐγκαταλείψουμε αὐτὴ τὴ στάση καὶ νὰ ὑποχωρήσουμε μπροστὰ στὴν ἀλήθεια; Δὲν θὰ κάναμε καλύτερα, ἂν δίναμε στὸ θάνατο, στὴν πραγματικότητα καὶ στὶς ἰδέες μας, τὴ θέση ποὺ τοῦ ταιριάζει κι' ἂν προσέχαμε κάπως περισσότερο τὴν ὑποσυνείδητη στάση μας ἀπέναντι στὸ θάνατο, τὴ στάση ποὺ τόσο φροντίζουμε νὰ καταπνίξουμε; Αὐτὸ βέβαια δὲ θ' ἀποτελοῦσε πρόοδο, ἀντίθετα μάλιστα, ὡς ἕνα σημεῖο τουλάχιστο, θὰ ἦταν ὀπισθοδρόμηση, ἂν ὅμως κάναμε τὴν ὀπισθοδρόμηση αὐτὴ θὰ εἴχαμε τὸ πλεονέκτημα ὅτι θὰ εἴμαστε εἰλικρινεῖς ἀπέναντι τοῦ ἑαυτοῦ μας καὶ θὰ ξανακάναμε τὴ ζωή μας ὑποφερτή. Καὶ τὸ πρῶτο καθῆκον τοῦ ζωντανοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ κάνει τὴ ζωὴ ὑποφερτή. Ἡ παραίσθηση χάνει κάθε ἀξία ὅταν ἔρχεται σ' ἀντίθεση μ' αὐτὸ τὸ καθῆκον.

"Ας θυμηθοῦμε τὸ παληὸ ρητό : si vis pacem, para bellum. "Αν θέλεις εἰρήνη, ἑτοιμάζου γιὰ πόλεμο.

Εἶναι ἴσως καιρὸς νὰ ἀλλάξουμε τὸ ρητὸ καὶ νὰ ποῦμε : si vis vitam, para mortem. "Αν θέλεις νὰ ὑποφέρεις τὴ ζωή, ἑτοιμάζου νὰ δεχθεῖς τὸ θάνατο

ΤΕΛΟΣ

ΔΡΧ. 15